

PSIHOANALIZA I ZNANOST DANAS

/ PSYCHOANALYSIS AND SCIENCE TODAY

Aldo Špelić

SAŽETAK / SUMMARY

Od samih početaka do danas psihoanaliza je suočena s problemom svojeg znanstvenog utemeljenja i sa svojom nejasnom pozicijom u svijetu znanosti. Problem znanstvenog utemeljenja analiziran je s obzirom na dvije kritike koje dolaze izvan psihoanalitičkog okruženja i unutar njega. Analizom postojećih kritika prepoznate su dvije mogućnosti koje aktualno pridonose znanstvenom utemeljenju psihoanalize i psihoanalitičke psihoterapije te ujedno uvođenju istraživanja u psihoanalitičku i psihoterapijsku praksu.

Prva je mogućnost znanstvenog utemeljenja prepoznata u interdisciplinarnom pristupu putem kojeg psihoanalitički koncepti postaju pristupačni istraživanjima drugih disciplina znanosti uma, čime psihoanalitičke spoznaje postaju sastavnim dijelom njihova ukupnog znanja. Druga je mogućnost prepoznata u suvremenim promjenama u određenju znanosti i novim trendovima u istraživanju koji uključuju kvalitativnu metodologiju. Uvođenjem kvalitativne metodologije omogućeno je prevladavanje podvojenosti uloga terapeuta i istraživača te ostvarenje mogućnosti da psihoanalitičari i psihoterapeuti uče o praksi putem svoje prakse, tj. istraživanjima vlastite prakse.

/ From its very beginning to present days, psychoanalysis has been confronted with the problem of its scientific foundation as well as with its unclear position in the world of science. The problem of scientific foundation is discussed from the perspective of two critics stemming from inside and outside psychoanalytic environment. Through analysis of those critics, there have been identified two possibilities that enable the scientific foundation of psychoanalysis and psychoanalytic psychotherapy as well as introduction of researches in psychoanalytic and psychotherapeutic practice.

The first possibility of the scientific foundation is recognized in interdisciplinary approach through which psychoanalytic concepts become accessible to research of other disciplines of the science of mind, thus becoming part of their overall knowledge. The second possibility is recognized in the contemporary changes of the science determination and in new trends in research, which include a qualitative methodology. The introduction of qualitative methodology provides the possibility of overcoming the dichotomy of roles of therapists and researchers as well as realizing an opportunity for psychoanalysts and psychotherapists to learn about practice from their practice, i.e. through its investigation.

KLJUČNE RIJEČI / KEY WORDS:

psihoanaliza / *psychoanalysis*, psihoanalitička psihoterapija / *psychoanalytic psychotherapy*, znanstveno utemeljenje / *scientific foundation*, kvalitativna metodologija / *qualitative methodology*

Aldo Špelić, klinički psiholog, supervizor i edukator psihoanalitičke psihoterapije i grupne analize, Hrvatsko društvo za psihoanalitičku psihoterapiju, Institut za grupnu analizu. aldo.spelic@gmail.com
/ *clinical psychologist, supervisor and educator in psychoanalytical psychotherapy and group analysis, Croatian Association for Psychoanalytical Psychotherapy, Institute for Group Analysis, aldo.spelic@gmail.com*

Od početaka psihoanalize do danas njezin odnos sa znanošću određen je problemom njezina znanstvenog utemeljenja. Stoga ovu raspravu o poziciji psihoanalize u svijetu znanosti možemo započeti konstatacijom kako je ona još uvijek nejasna i predmet je mnogih suvremenih rasprava. Govoreći o znanstvenom utemeljenju psihoanalize važno je naglasiti da je ona u svojem razvoju već u drugoj polovici 20. stoljeća prevladala početno razdoblje fascinacije sobom i nesigurnosti u opravdanost vlastitog postojanja te se etablirala kao metoda liječenja na profesionalnom, institucionalnom i teorijskom planu (1). Međutim, treba također naglasiti da to razvojno postignuće nisu pratile i promjene na području njezina znanstvenog utemeljenja. Zato bi, polazeći od povijesnog razvoja psihoterapijskih disciplina, od mitologijske preko teorijske do znanstvene pozicije (2), zadatak znanstvenog utemeljenja trebao biti konačan i cjelovit razvoj psihoanalize kao discipline s vlastitom metodom i pristupom u istraživanju ljudskog uma.

Suvremena pozicija psihoanalize u svijetu znanstvenih disciplina izražena je činjenicom da je kao disciplina istraživanja uma često od znanstvenih autoriteta određivana kao pseudoznanost i time kao jedna od disciplina istraživanja uma smještena izvan područja znanosti. U tom određenju psihoanalize kao pseudoznanosti glavna je kritika usmjerena na njezin pristup u istraživanju uma, koji se ne može svesti na pozitivistički model moderne znanosti. Ta kritika, koja dolazi „izvana“, odnosno iz ostalih disciplina znanosti uma, potaknula je mnoge psihoanalitičare i psihoterapeute da pokušaju uključiti pozitivističku metodologiju u istraživanje vlastite prakse. Međutim, takve su pokušaje pratila negativna iskustva. Naime, psihoanalitičari i psihoterapeuti primijetili su da je primjenom pozitivističke, kvalitativne znanstvene metodologije umnogome ograničena mogućnost zahvaćanja i spoznaje sadržaja uma, važnih za razumijevanje i vođenje psihoanalitičke i psihoterapijske prakse. Stoga su pokušaji da se

prihvati istraživanje u vlastitoj praksi od strane psihoanalitičara i psihoterapeuta praćeni otporima i negativnim reakcijama kao da se trebaju „prihvatiti koprive“ (3).

S druge strane, ti pokušaji da se psihoanalitička spoznaja smjesti u okvire pozitivističke metodologije potaknuli su kritiku unutar same psihoanalize jer je primijećeno da se primjenom takvih objektivnih znanstvenih pristupa, odnosno uvođenjem objektivnih instrumenata istraživanja u psihoanalitičku praksu iznimno opterećuje njezin vlastiti pristup u istraživanju uma koji je nakon mnogih naraštaja psihoanalitičara donio mnogobrojne bogate uvide o mentalnim sadržajima i procesima. Također, česta su bila zapažanja psihoanalitičara i psihoterapeuta da rezultati takvih „znanstvenih“ istraživanja nemaju praktičnu vrijednost za njihovu praksu te da su takva „znanstvena“ istraživanja uglavnom usmjerena na potvrdu (verifikaciju) spoznaja o pojedinim pojavnostima (varijablama) dobivenim u psihoanalitičkoj i psihoterapijskoj praksi, a da je proces koji određuje uspješnost terapijske prakse ostao izvan dosega takvih istraživanja. Pritom su razumljivi izostanak zanimanja psihoanalitičara i psihoterapeuta za mogućnost istraživanja u okviru vlastite prakse i Fonagyjevo zapažanje (3) kako je nuditi psihoanalitičarima da se u okviru

svoje prakse prihvate istraživanja isto kao „nuditi zamrzivače Eskimima“. S obzirom na navedene suvremene trendove istraživanja u psihoanalizi i psihoterapiji, Seligman (4) naglašava potrebu za promjenom usmjerenosti s istraživanja učinkovitosti (*efficacy study*) pojedinih terapijskih pristupa na istraživanje efektivnosti (*effectiveness study*) unutar pojedinih terapijskih pristupa, što je zanimljivo za praktičare. Tim promjenama središte zanimanja treba premjestiti s pitanja utječe li što na terapijski proces i željene promjene i koliko na pitanje što na njega utječe i kako.

Te kritike koje dolaze izvana i iz psihoanalitičkog i psihoterapijskog okruženja umnogome određuju putove i načine znanstvenog utemeljenja psihoanalize i psihodinamske psihologije. U uvodu ove rasprave važno je naglasiti da razvojni put od mitologije preko teorije do znanosti nije neostvariv, nego zahtijeva mnoge promjene u pristupu rješavanju problema. U odnosu na postojeće otpore unutar psihoanalitičkog i psihoterapijskog okruženja, Karterud (5) predlaže da terapeuti napuste svoju opijenost mesijanskim optimizmom da je ono što čine samo po sebi dobro te da prihvate poziciju istraživača tako da ono što i kako rade izlože procjeni putem „nepriistranih“ metoda, odnosno da započnu učiti o praksi istraživanjem vlastite prakse (Carter, 6).

PSIHOANALIZA I POZITIVIZAM U ZNANOSTI

Za razumijevanje današnje pozicije psihoanalize u svijetu znanosti bitno je usmjeriti se na podrijetlo problema znanstvenog utemeljenja psihoanalize i psihoterapijskih pristupa koji su iz nje proizašli. U povijesnom pregledu očito je i nesporno da je problem znanstvenog utemeljenja, odnosno Freudov pokušaj da psihoanalizu uključi u obitelj prirodnih znanosti, prisutan od samih njezinih početaka.

Međutim, iako je imala jasno definiran predmet (nesvjesno) i metodu (slobodne asocijacije) istraživanja, psihoanaliza nije prihvaćena u krug znanstvenih disciplina. Sam Freud (7) u *Novim uvodnim predavanjima o psihoanalizi* 1933. godine izrazio je iznenađenje što metodologija koju je razvio tijekom kliničke prakse nije prihvaćena kao metoda znanstvenog istraživanja. To se posebno odnosi na činjenicu da *Studija o histeriji*, koja sadržava prikaze slučajeva s popratnim sintezama, teorijskim i kliničkim implikacijama, nije dobila pečat znanstvenosti, odnosno definirana je kao literarni uradak umjesto kao znanstvenoistraživački rad (8).

Opravdanost nastojanja da psihoanaliza kao psihologija nesvjesnoga dobije status znanosti Freud je dokumentirao podudarnošću psihoanalitičkog proce-

sa i procesa znanstvenog rada. Naime, psihoanalitičar u svoj terapijski rad s pacijentom donosi očekivanja (hipoteze) koja drži po strani dok istodobno opservira pojavnosti povezane s njima. Ta očekivanja (hipoteze) povlače se ako se ne potvrde u terapijskom odnosu ili nadograđuju postojeće spoznaje, pružajući nov uvid o cjelovitosti mentalnog funkcioniranja. Međutim, bez obzira na sva Freudova nastojanja da je znanstveno utemelji, psihoanaliza je smješтана u granično područje pseudoznanosti.

Razlog neuspjeha znanstvenog utemeljenja psihoanalize može se prepoznati u pozitivističkom određenju znanosti koje je pod utjecajem shvaćanja filozofa i znanstvenika Bečkoga kruga dominiralo tijekom 20. stoljeća. Znanstvenost pojedinih disciplina bila je određena pozitivističkim stajalištem o potrebi potvrde vlastitih teorija i koncepata primjenom objektivnih metodoloških pristupa prirodnih znanosti. Time su sve discipline društvenih znanosti trebale uvesti metodologiju prirodnih znanosti u vlastita istraživanja, bez obzira na to koliko ona ograničavaju i osiromašuju mogućnost spoznaje predmeta njihova istraživanja. Discipline koje nisu uspjele zadovoljiti nametnuti kriterij znanstvenosti definirane su od pozitivističkih znanstvenih autoriteta kao „neznanstvene“ ili „metafizičke“.

Uvođenje metoda prirodnih znanosti u okvir znanstvenog utemeljenja psihoanalitičkih koncepata i teorija nametnulo je pojedina ograničenja u spoznaji predmeta istraživanja, odnosno u istraživanju uma. Naglasak na objektivnom i kvantitativnom pristupu umnogome je ograničio mogućnost spoznaje svih aspekata terapijskog odnosa koji su se pokazali važnima u procesu liječenja unutar psihoanalitičke i psihoterapijske prakse. Takvim pozitivističkim pristupom u istraživanju uma izrazito je smanjena mogućnost spoznaje subjektivnog iskustva koje se neposredno pojavljuje u terapijskom miljeu i ujedno procesa i sadržaja uma koji predstavljaju bitne odrednice psihoanalitičke i psihoterapijske prakse. Bitno je naglasiti da je u središtu psihoanalitičke prakse interpretativna aktivnost psihoanalitičara koja je usmjerena na promjene pacijentova razumijevanja sebe i drugih u kontekstu terapijskog odnosa. Pozitivističkim pristupom umnogome je ograničena mogućnost spoznaje događanja u terapijskom odnosu koja su nositelji procesa liječenja, odnosno promjena u psihosocijalnom i psihosomatskom funkcioniranju. Stoga je opravdan strah psihoanalitičara i psihoterapeuta da će uvođenje znanstvenih istraživanja u njihovu praksu dovesti do rizika od uništavanja fenomena koji oni njeguju i istražuju.

Treba, dakle, naglasiti da istraživanje uma unutar psihoanalitičkog i psiho-

terapijskog miljea zasnovano na interpretativnoj i heurističkoj aktivnosti terapeuta u kontekstu terapijskog odnosa zahtijeva napuštanje pozitivističkih metodoloških okvira istraživanja prirodnih znanosti zasnovanih na objašnjenju zakonitosti linearne kauzalnosti i razvoj novih metodoloških okvira zasnovanih na razumijevanju promjene značenja unutar cirkularne kauzalnosti međuljudskih odnosa.

Važno je naglasiti kako pozitivistička metodologija pokazuje ograničenje da svojim pristupom obuhvati sve aspekte mentalnih procesa i sadržaja koji se pojavljuju u terapijskom miljeu. Upravo ograničenost te metodologije mogla bi uzrokovati da mnoštvo bogatih iskustava stečenih u okviru psihoanalitičke i psihoterapijske prakse ostane udaljeno od mogućnosti naše spoznaje. Pridržavajući se Wittgensteinova stajališta izraženog u *Tractatusu* („Ono što se može izreći može se izreći jasno, a preko onoga o čemu ne možemo govoriti moramo prijeći u tišini.“) kao osnovnog načela pozitivističkog modela spoznaje, mnoga bi bogatstva psihoanalitičke spoznaje trebala ostati u tišini. Takvim pristupom „kognitivnog asketizma“ (9) nametnutim pozitivističkom znanstvenom metodologijom, subjektivno iskustvo ostalo je nedostupno i izmicalo je spoznaji svim znanstvenim psihologijama osim psihoanalize.

Potvrda ograničenosti koju pozitivistička metodologija nameće istraživanjima uma prepoznatljiva je u istraživanju uspješnosti raznih psihoterapijskih pristupa. Uvođenje „zlatnog standarda valjanosti“ kao kriterija znanstvenosti umnogome je determiniralo dobivene rezultate istraživanja (4). Tako je prepoznato da je taj metodološki pristup pozitivističkih znanosti primjenjiv jedino u istraživanju kratkih i fokusiranih psihoterapija, što nije slučaj sa psihoanalizom i ostalim psihoterapijskim pristupima, koji su time ostavljeni izvan mogućnosti vlastite znanstvene provjere i potvrde vlastite vrijednosti (1).

Na osnovi navedenih zapažanja mnogi psihoanalitičari i psihoterapeuti postavljaju pitanje koliko psihoanaliza i psihoanalitičke psihologije u svojem znanstvenom utemeljenju trebaju jedno novo i drugačije određenje znanosti koje je izvan okvira pozitivizma i trebaju li mijenjati način svoje prakse tako da ga usklade sa zahtjevima pozitivističke znanosti.

SUVREMENI TRENDOWI U ISTRAŽIVANJU UMA

Nakon analize dosadašnje neuspješnosti znanstvenog utemeljenja psihoanalize i psihoanalitičke psihologije tijekom prethodnog stoljeća treba se

usmjeriti na nove mogućnosti znanstvenog utemeljenja određenog suvremenim znanstvenim postignućima. Govoreći o novim znanstvenim trendovima u 21. stoljeću, treba prije svega naglasiti da su oni bitno određeni razvojem suvremene tehnologije i s njom povezanim razvojem metodologije istraživanja. Taj napredak dao je još veći zamah pozitivističkim trendovima u određenju znanosti i time još više problematizirao i polarizirao odnos između psihoanalize i znanosti.

Novi trendovi u znanosti posebno su prisutni u suvremenim raspravama o etiologiji mentalnih poremećaja i terapijskih pristupa u njihovu liječenju. Ujedno su nove tehnološke mogućnosti odredile veću usmjerenost znanstvenika na biološke aspekte u istraživanju uma. Prisutnost tih trendova izražena je u određenju početka ovog stoljeća kao „desetljeća uma“, u kojem je još veći naglasak na biološkim aspektima istraživanja uma u odnosu na psihološke aspekte.

Trendovi u kojima se vodi borba za moć i kontrolu između biološke i psihoanalitičke psihijatrije (Fonagy, 10) posebno su prepoznati u okvirima suvremene američke psihijatrije. U toj borbi unutar znanstvenih i stručnih okruženja prepoznaje se utjecaj farmaceutskih tvrtki čiji je znatan doprinos prepoznat u promjeni shvaćanja etiologije mentalnih

poremećaja. Ta je promjena izražena u pomaku naglaska sa psihodinamskih prema konstitucionalnim teorijama mentalnih poremećaja, a očituje se i u terapijskom pristupu. Tako se aktualno umjesto s dugoročnim psihoterapijama susrećemo s dugoročnim farmakološkim i kratkoročnim psihološkim terapijama, uglavnom bihevioralno-kognitivnog tipa. Ti su trendovi danas posebno prepoznati u novim klasifikacijama mentalnih poremećaja DSM-V (11), gdje je prethodni bio-psiho-socijalni model bolesti zamijenjen biološkim modelom. Spomenutu tendenciju već je 2005. godine prepoznao predsjednik Američke psihijatrijske udruge Sharfstein (12) te ukazao na to da su psihijatri s novim trendovima u znanosti dopustili da bio-psiho-socijalni model postane bio-bio-bio model. Upravo je ta promjena modela u medicini još više gurnula psihoanalizu i psihoanalitičke koncepte u stranu u odnosu na suvremene discipline istraživanja uma i njihove koncepte.

Takvo stanje podvojenosti bioloških i psiholoških koncepata Fonagy (3) prepoznaje i među disciplinama koje se bave istraživanjem uma. U opisu te podvojenosti među suvremenim disciplinama istraživanja uma on upotrebljava pojam „pogrešne linije“ (*fault line*), koji je uveo Whittle (9) da bi opisao oštru podijeljenost između psihologijskih disciplina. Podijeljenost

psihologijskih disciplina prepoznata je i među disciplinama istraživanja uma koje su tom linijom podijeljene na dva područja, kao „dviije kulture“ koje postoje neovisno jedna o drugoj. Takav odnos između disciplina istraživanja uma Fonagy (3) je prikazao kao odnos susjeda iz dviju susjednih stambenih zgrada koji godinama prolaze jedan pokraj drugoga a da nisu naučili međusobna imena.

Tom „pogrešnom linijom“ discipline istraživanja uma podijeljene su u dvije skupine ili „kulture“; u jednoj su eksperimentalna psihologija, kognitivna neuroznanost, neurobiologija, razvojna psihologija i ostale discipline definirane kao znanosti uma (*science of mind*), a u drugoj psihoanaliza i psihodinamske psihologije (Fonagy, 3). Problem postojanja te „pogrešne linije“ povezan je danas, kao i prije, s njezinim iskorištavanjem za određivanje granice između znanstvenih i neznanstvenih disciplina istraživanja uma.

U razumijevanju sadašnje pozicije psihoanalize u svijetu znanosti važno je prepoznati i razumjeti kuda prolazi ta linija razdvajanja koja psihoanalizu odvaja od ostalih disciplina znanosti uma. Najizraženija točka njihova razlikovanja u određenju je njihovih predmeta istraživanja. U odnosu na discipline znanosti uma, čije se spoznaja zasniva na objektivno mjerljivim vari-

jablana, psihoanaliza i psihoanalitička psihologija za predmet svojeg istraživanja imaju neposredno subjektivno iskustvo nastalo unutar terapijskog miljea. Zbog toga se linija razdvajanja može prepoznati u razlici između objektivnih činjenica znanosti uma i subjektivnih iskustava psihoanalize. Tako je nasuprot objektivnosti sadržaja spoznaje unutar prirodnih znanosti postavljena subjektivnost sadržaja spoznaje određenog kao klinički diskurs s individualnim osobnim iskustvom.

S obzirom na usmjerenost na individualno iskustvo osobnog uvida, psihoanaliza je nastojala sebe definirati kao objektivnu studiju subjektivnosti. Međutim, glavna kritika znanstvenih disciplina u odnosu na mogućnost njezina znanstvenog utemeljenja uglavnom je usmjerena na pitanje može li se i koliko spoznaja stečena u psihoanalitičkoj ili psihoterapijskoj praksi smatrati objektivnom istinom, odnosno može li se i koliko osobno iskustvo zasnovano na individualnim opisima i konstrukcijama označiti kao predmet istraživanja ozbiljne znanosti. Može se primijetiti da je kritika valjanosti psihoanalitičke spoznaje usmjerena na subjektivnost, odnosno na opise i konstrukcije o funkciji uma nastale na osobnim bolnim, neugodnim i uznemirujućim iskustvima u terapijskom procesu. U tim kritikama naglašava se da je predmet psihoanalitičke spoznaje

neuhvatljiv te da ne može služiti točnom, objektivnom istraživanju složenog ljudskog iskustva.

Međutim, valjanost i vrijednost spoznaja nastalih u kontekstu psihoanalitičke i psihoterapijske prakse Fonagy (3) prepoznaje u činjenici da se mnogi psihoanalitički koncepti i pojmovi upotrebljavaju u jeziku svakidašnje (tzv. *folk*) psihologije i da imaju važnu ulogu u svakidašnjem razumijevanju nesvjesnih funkcija uma. Taj pristup zasnovan na individualnim opisima i konstrukcijama nastalim u kontekstu psihoanalitičke i psihoterapijske prakse iznjedrio je mnoge spoznaje i obilje ideja o funkcijama uma, koje su ostale nedostupnima drugim disciplinama istraživanja uma. Upravo su te spoznaje omogućile otkrivanje mnogih istina o funkcijama uma pokraj kojih je pozitivistička znanost prolazila u tišini.

INTERDISCIPLINARNI PRISTUP KAO MOGUĆNOST ZNANSTVENOG UTEMELJENJA

Polazeći od objašnjene različitosti u pristupu i načinu istraživanja uma, koja je sve više određena zahtjevima pozitivistički definirane znanosti, psihoanaliza je gurnuta u pozadinu u odnosu na ostale discipline istraživanja uma. Potaknute suvremenim razvojem tehnologije i s njom razvijenim novim

pristupima istraživanja, suvremene discipline znanosti uma sve se više u svojim istraživanjima udaljavaju od psihoanalize i njezinih koncepata. Koncepti nastali u okviru psihoanalitičke i psihoterapijske prakse dobivaju sve manju važnost u tim novim istraživanjima, čime psihoanaliza i psihoanalitička psihologija postaju sve udaljenije od suvremenih znanstvenih interesa i općih trendova istraživanja. Ti su novi trendovi u znanosti sve udaljeniji od interesa praktičara te ujedno potiču povlačenje njihova zanimanja za uvođenje znanstvenih istraživanja u vlastitu praksu.

Udaljavanje od zanimanja za provođenje znanstvenih istraživanja, s druge strane, može se prepoznati u načinu uvođenja istraživačkog pristupa u psihoanalitičku i psihoterapijsku praksu. Zanimanje za znanstvena istraživanja u okviru psihoanalize i ostalih psihoterapijskih pristupa nije nastalo na osnovi potrebe same prakse, nego na osnovi zahtjeva nametnutih od nacionalnih zdravstvenih službi. Upravo su te nacionalne zdravstvene službe u svrhu racionalizacije vlastitih troškova nametnule zahtjeve za znanstvenom provjerom uspješnosti svih psihoterapijskih smjerova. Tim zahtjevom nametnuto je znanstveno istraživanje svim psihoterapijskim pristupima u svrhu provjere njihove učinkovitosti i uključivanja u sustav nacionalne skr-

bi te njihova preživljavanja na tržištu terapijskih pristupa. Kako to izražava Carter, pred grupnu analizu i ostale psihoterapijske pristupe postavljen je zahtjev „istraživati i/ili preživjeti“ (6).

Negativnost tog događanja činjenica je da je sa zahtjevima za provedbom znanstvenih istraživanja psihoterapijske učinkovitosti nametnuta pozitivistička metodologija kao model znanstvenog istraživanja njihove učinkovitosti. Time su, kako je spomenuto, umnogome onemogućeni i ograničeni pojedini psihoterapijski pristupi u tom zadatku, dovedena je u pitanje egzistencija mnogih psihoterapijskih pravaca i potaknut je strah mnogih praktičara da će bez znanstvene provjere doći do njihova isključivanja iz obitelji prihvaćenih psihoterapijskih pristupa.

U tom duhu može se razumjeti pitanje koje je postavio Fonagy (3): u kojoj mjeri trebamo dopustiti psihoanalitičkim kliničarima da budu jedini arbitri psihoanalitičkog diskursa? To se pitanje odnosi upravo na mogućnost izolacije psihoanalize u odnosu na ostale discipline znanosti uma. U raspravi o tom problemu Fonagy se posebno bavi Greenovim (13) i Wolffovim (14) stajalištima da su za psihoanalizu slobodne asocijacije i slobodno plutajuća pozornost jedini prihvatljivi pristupi u istraživanju uma. U Greenovu strahu da prihvaćanje modela i pristupa susjednih disciplina

znanosti uma može umanjiti i uništiti jedinstvene uvide kliničkih psihoanalitičkih istraživanja uma Fonagy prepoznaje problem izolacije psihoanalize od ostalih disciplina istraživanja uma i predlaže da se psihoanalitičari suprotstave takvom stajalištu.

U razmatranju problema znanstvenog utemeljenja i moguće izolacije psihoanalize Fonagy naglašava da „pitanje nije može li psihoanaliza biti u znanosti, bilo promjenom naše definicije onoga što je znanost ili mijenjanjem načina na koji provodi vlastitu psihoanalitičku praksu, nego može li se opseg istraživanja obavljenog od strane psihoanalitičara znatno produbiti bez uništavanja dragocjenog razumijevanja koje su mnogobrojne generacije psihoanalitičara postigle“. Odgovor je na to pitanje u interdisciplinarnom pristupu u istraživanjima uma u kojem nije uništena ili ograničena psihoanalitička praksa i u kojem su psihoanalitičke spoznaje ojačane povezivanjem sa spoznajama biološke psihologije i psihijatrijom. Njegovo je stajalište je da psihoanalitičari moraju mnogo učiti od ostalih disciplina, a ne arogantno pretpostaviti da su bolji u spoznaji uma od pobornika ostalih disciplina.

Opravdanost takvog rješenja Fonagy (15) argumentira svojim radom s Marijom Target (2002.) na knjizi u kojoj je sumirao teorije najvažnijih britan-

skih i američkih psihoanalitičara u posljednjih sto godina pribavljajući iskustvene potvrde za pojedine njihove teorijske modele razvoja u rezultatima istraživanja djece unutar neuroznanosti i razvojne psihologije. Taj pristup bio je na tragu Kandelova (16) poziva za povezivanjem psihoanalize s biološkim znanostima, što bi prema njemu trebalo rezultirati bogaćenjem obiju disciplina.

Fonagy je na osnovi provedenih kliničkih i eksperimentalnih studija (3), integrirajući koncepte teorije uma, rano razvoja i funkcioniranja graničnih struktura odrasle osobe, zaključio da kod pojedinaca s poviješću zlostavljanja dolazi do obrambene inhibicije razvoja sposobnosti razumijevanja drugih kao osoba s vlastitim umom, tj. namjerama, željama, vjerovanjima i osjećajima (17, 18).

Fonagy također pozitivne posljedice interdisciplinarnog pristupa prepoznaje u nalazima koji govore u prilog pozitivnim rezultatima psihoanalitičkog liječenja (3). Rezultati interdisciplinarnih studija utjecaja psihoterapije na razinu neurobiološkog funkcioniranja pokazali su da postoje pozitivne promjene u mozgovnoj aktivaciji tijekom psihoterapije (19, 20, 21) i da psihoterapija može stvoriti neuroanatomske promjene u mozgu promjenom ekspresije gena (16, 22).

Ti rezultati prije svega ukazuju na to da su psihoanalitičke spoznaje kompatibilne s nekim spoznajama (teorija uma) pojedinih disciplina znanosti uma i time im je porasla vrijednost s obzirom na postojeći korpus znanja. Međutim, treba ukazati na to da navedene znanstvene spoznaje nisu bitno unaprijedile psihoanalitičku praksu, budući da nerazvijenost empatije kao posljedica problema *self-objekt* diferencijacije kod granične psihopatologije i njezine povezanosti s ranim traumatičnim iskustvom nije nešto što nije već odavno prepoznato u terapijskom miljeu (23). Također treba ukazati na to da u drugom primjeru dobiveni rezultati promjena u razini neurobiološkog funkcioniranja, koji prate rezultate promjene psihoterapijskog procesa, ne predstavljaju spoznaje koje bitno određuju ili unapređuju psihoanalitičku praksu. Sami smo putem vlastite psihoterapijske prakse svjedoci promjena u psihosocijalnom i psihosomatskom funkcioniranju pacijenata kao posljedica terapijske aktivnosti. Doprinosi su tih disciplina znanosti uma u novim potvrđama koje imaju fiziološko ili neurobiološko značenje. Zbog toga se često možemo susresti s oduševljenjem psihoanalitičara i psihoterapeuta s takvim novim znanstvenim otkrićima, koja oni interpretiraju kao potvrde vrijednosti psihoanalize i psihoterapije. Međutim,

treba naglasiti da te nove spoznaje predstavljaju samo jednu novu razinu na kojoj možemo dobiti potvrdu vrijednosti terapijskog rada koji se inače svakodnevno prepoznaje u terapijskoj praksi.

Trebamo se vratiti na početnu konstataciju da su psihoanaliza i psihoanalitička psihoterapija već godinama etablirane kao metode liječenja na profesionalnom, institucionalnom i teorijskom planu. Zato interdisciplinarni pristup u istraživanjima uma može u okviru psihoanalize imati važnu ulogu u prevladavanju „izvanjske“ kritike koja joj je upućena od disciplina znanosti uma o znanstveno neutemeljenim ili neobjektiviziranim spoznajama. Interdisciplinarnim pristupom može se potaknuti senzibilnost tih disciplina znanosti uma prema psihoanalitičkim konceptima i potaknuti nove trendove u njihovim istraživanjima uma. Na kraju se možemo složiti sa Sternom (24) da je za potpuno razumijevanje psihičkih procesa i pojava opserviranih objektivnim znanstvenim istraživanjem u okviru disciplina akademske (razvojne) psihologije nužno uključiti psihoanalitičke konstrukte nastale na osnovi kliničke prakse. Bitno je naglasiti da bez takvog pristupa dobivene objektivne spoznaje ostaju osiromašenima i udaljenima od svakidašnje životnosti i pune praktične vrijednosti.

KVALITATIVNA ANALIZA KAO DRUGA MOGUĆNOST ZNANSTVENOG UTEMELJENJA

Druga mogućnost znanstvenog utemeljenja određena je važnim suvremenim promjenama u određenju znanosti. Počeci tih promjena mogu se pripisati spoznajama Thomasa Kuhna (25) izraženim u *Strukturi znanstvenih revolucija* (1962.), gdje je putem epistemološke i sociološke kritike doveden u pitanje koncept postojećih pozitivističkih znanosti. Spoznaje o znanosti kao povijesno određenom sustavu znanja i ujedno o nepostojanju neutralne znanosti koja se događa u socijalnom vakuumu omogućile su rušenje temelja ortodoksne vizije znanosti u kojoj su postojale univerzalne i objektivne istine nastale na neutralnom iskustvu. Tim spoznajama započelo je rušenje ortodoksne znanosti nastale u duhu moderne i potaknut je razvoj novih znanstvenih disciplina u duhu postmoderne. Kao posljedica tih promjena, danas postoje dva modela znanosti: model ujedinjene znanosti koji predstavlja tradicionalni model znanosti zasnovan na konceptu pozitivizma u kojem je naglasak na uniformnim objektivnim metodama i novi model pluralizma znanosti koji predstavlja suvremeni model znanosti postmoderne sa shvaćanjem da specifično iskustvo svake pojedine znanstvene discipline zahtijeva razvoj njoj primjerene metode istraživanja (26).

Novim određenjem postmoderne znanosti omogućeno je da svaka znanstvena disciplina razvija vlastite metode određene specifičnošću svojeg predmeta istraživanja umjesto da prilagođava i podvrgava svoje područje istraživanja općim kriterijima prirodnih znanosti. Međutim, ti zahtjevi za promjenama i određenjem znanosti potaknuli su krajem 20. stoljeća „ratove znanosti“ između kritičara i branitelja ortodoksne znanosti (27, 28). Takvo stanje u znanosti umnogome determinira poteškoće u znanstvenom utemeljenju psihoanalize i psihoanalitičke psihologije (29).

Promjene u određenju znanosti donijele su velik zamah razvoju kvalitativnih metoda i pristupa u istraživanju na području društvenih i humanističkih znanosti te je učinjen pomak od pozitivističkog naglaska na objektivnim spoznajama zasnovanim na kvantitativnoj metodologiji istraživanja prema fenomenološkom naglasku na subjektivnim spoznajama koje se zasnove na kvalitativnoj metodologiji. Te su promjene ponovo potaknule pitanje razgraničenja „duhovnih“ (društvenih i humanističkih) i „prirodnih“ znanosti koje je Dilthey odavno postavio. Razgraničenje se odnosi na prirodne znanosti koje se, uzimajući za predmet istraživanja fizičke objekte, bave objašnjavanjem njihove kauzalne povezanosti i duhovne znanosti koje

se, uzimajući za predmet istraživanja kreacije ljudskog uma (duha), bave razumijevanjem značenja koje nastaje u kontekstu međuljudskih odnosa. Time je naglašena različitost između istraživanja prirodnih znanosti usmjerenih na objašnjenje univerzalne linearne kauzalnosti u svijetu fizičkih objekata i istraživanja društvenih („duhovnih“) znanosti usmjerenih na razumijevanje kreacija ljudskog uma nastalih u kontekstu socijalnih interakcija kao rezultat cirkularne kauzalnosti. Spomenuto razgraničenje različitih znanstvenih pristupa ponovo je u središte zanimanja stavilo hermeneutiku kao disciplinu koja se bavi razumijevanjem sadržaja uma.

Za razumijevanje novih mogućnosti proizašlih iz promjena u određenju znanosti važno je pitanje: kakav je doprinos kvalitativne metodologije znanstvenom utemeljenju psihoanalize?

Vrijedan je doprinos kvalitativnih istraživanja u njihovim polazišnim pretpostavkama koje omogućuju prevladavanje kritika upućenih od pozitivističkih znanstvenih disciplina. Kvalitativnim pristupom u istraživanju omogućeno je prevladavanje kritike upućene psihoanalizi o znanstvenoj valjanosti i vrijednosti njezinih spoznaja zasnovanih na subjektivnim osobnim iskustvima dobivenim u kontekstu terapijskog odnosa.

Kvalitativne metode u svim svojim različitostima unijele su u istraživanje naturalistički i interpretativni pristup čime se istaknula važnost subjektivnog tumačenja psihičkih pojava i sadržaja. U tim je istraživanjima naglašena usmjerenost na proučavanje subjekta u njegovu povijesnom i socijalnom kontekstu s nastojanjem da se razumiju i interpretiraju smisao i značenje njegovih radnji i doživljaja unutar svakodnevnog iskustva. Tim pristupom realiziran je cilj kvalitativnih istraživanja izražen u pružanju detaljnog opisa kao osnove stvaranja neke nove teorije ili općenito produbljivanje i proširenje spoznaje o izučavanoj pojavi. Umjesto na istraživanju pojava na osnovi objektivnih mjernih instrumenta, gdje je isključena svaka subjektivnost ispitivača, u kvalitativnom pristupu naglasak je na istraživanju pojava na osnovi vlastitog iskustva putem stjecanja dubljeg razumijevanja.

Kvalitativni pristup pruža nove mogućnosti istraživanju psihičkih procesa i fenomena onako kako se oni neposredno pojavljuju u psihoanalitičkom i psihoterapijskom miljeu. Njime je omogućena promjena u vidu prihvaćanja subjektivnosti (mentalnih reprezentacija) kao važnog predmeta istraživanja. Upravo je problem subjektivnosti u okviru „pogrešne linije“ dijelio znanstveno i neznanstveno područje istraživanja uma. Promjenama u određenju

znanosti pozitivistička kritika usmjerena na subjektivnosti psihoanalitičke spoznaje dobila je drugo značenje. Uvođenjem kvalitativnog pristupa u istraživanje subjektivnost je izgubila negativno određenje. Posebnost nastale promjene nije samo u napuštanju zahtjeva za ograničenjem ili umanjnjem uloge subjektivnosti nego u činjenici da je ona postala iznimno važan, nužan dio istraživanja uma. Upravo uvođenje fenomenološkog naglaska na subjektivnosti te hermeneutičkog naglaska na razumijevanju sadržaja ljudskog uma u kontekstu međuljudskih odnosa omogućilo je istraživanje onoga što se događa u terapijskom procesu. Takvim pristupom osobno iskustvo koje se pojavljuje u terapijskom miljeu postaje predmetom istraživanja i omogućuje spoznaju događanja u terapijskom procesu istraživanjem promjena kod ispitanika (pacijenata) u njihovu ponašanju, doživljavanju i razumijevanju sebe i drugih u kontekstu terapijskog odnosa.

Kvalitativnim pristupom, u kojem je naglasak na narativnoj i interpretativnoj aktivnosti, mogućnost istraživanja približena je psihoanalitičkoj i psihoterapijskoj praksi. Usmjerenosti na razumijevanje smisla i sadržaja osobnog iskustva postalo je moguće istraživati promjene koje se događaju u terapijskom procesu. Tim približavanjem i usklađivanjem metoda istraživanja

interesima i ciljevima psihoanalitičara i psihoterapeuta omogućena je realizacija njihova osnovnog zadatka, odnosno razumijevanje mentalnih sadržaja povezanih s pojedinim temama koje su kao reprezentanti nesvjesnih osjećaja i sadržaja nositelji terapijskih promjena.

Druga važna promjena koju je kvalitativna analiza unijela u psihoanalitičko i psihoterapijsko istraživanje odnosi se na poziciju psihoanalitičara i psihoterapeuta kao istraživača. Kritika pozitivističkih znanstvenika bila je usmjerena na poziciju psihoanalitičara kao istraživača istodobno involviranog u proces koji istražuje. S takvim pozitivističkim stajalištem psihoanalitičari i psihoterapeuti mogli su biti ili praktičari ili istraživači. Uvođenjem kvalitativne metodologije shvaćanje uloge ispitivača (terapeuta) i ispitanika (pacijenta) u procesu istraživanja bitno je izmijenjeno. Oni su postali aktivnim i ravnopravnim sudionicima u istraživačkom procesu, čime je napušten klasičan model odnosa „subjekt-objekt“ i uspostavljen nov model odnosa „subjekt-subjekt“ u istraživanju.

Kvalitativnim pristupom omogućeno je prevladavanje „unutarnje“ kritike psihoanalitičara i psihoterapeuta o međusobnoj nepodudarnosti i isključivosti kliničke i istraživačke aktivnosti. Kvalitativnim pristupom zapisi seansi postali su sastavnim dijelom kliničke i

istraživačke prakse unutar koje praktičari mogu učiti o praksi istraživanjem vlastite prakse. Time je prevladana podvojenost pozicije psihoanalitičara i psihoterapeuta kao kliničara i istraživača, a ujedno je očuvan specifičan vid vlastitog istraživanja uma koji su stvarali mnogobrojni naraštaji psihoanalitičara i psihoanalitičkih psihoterapeuta. U tim okvirima psihoanalitička i psihoterapijska praksa mogu omogućiti razumijevanje i razvoj mnoštva ideja o funkciji uma koje mogu biti testirane na smislen način u terapijskom miljeu i sistematizirane u cjelovit sustav psihoanalitičkog znanja, čime je prevladana ograničenost „kognitivnog asketizma“ pozitivističkih znanosti u istraživanjima procesa i sadržaja ljudskog uma koji se pojavljuju u terapijskom odnosu.

Potreba za uvođenjem kvalitativne metode u psihoanalitička istraživanja kao alternative postojećoj pozitivističkoj metodologiji bila je potaknuta ograničenjima kvantitativnog pristupa u istraživanju, kako bi se uključilo osobno iskustvo kao osnovni predmet istraživanja uma (Fonagy, 2001.). Potreba za tom promjenom bila je motivirana ograničenošću postojećeg znanstvenog pristupa u istraživanju psihoanalitičke prakse i nemogućnošću potvrde koncepta nastalih u njezinu okviru. Takvu potrebu za napuštanjem kvantitativnih istraživanja Fonagy (3) pre-

poznaje kod Josepha Sandlera, koji je 1996. godine na godišnjem predavanju pred Britanskim psihoanalitičkim udruženjem predstavio rad pod naslovom *Istraživanje bez brojeva* u kojem je predstavio problem primjene kvantitativnih pristupa u istraživanjima u psihoanalizi i potrebu za pronalaženjem drugačijeg pristupa.

Na kraju treba naglasiti da zadatak znanstvenog utemeljenja nije završen samim uvođenjem kvalitativnih metoda u psihoanalitičku i psihoterapijsku praksu. Kvalitativna istraživanja obuhvaćaju mnoštvo međusobno različitih pristupa zasnovanih na različitim paradigmama iako su obilježena naturalističkim i interpretativnim pristupom. Stoga se u istraživanju uma primjenjuju različiti kvalitativni pristupi s obzirom na njihove ontološke i epistemološke pozicije (30), kao što su konverzacijska analiza (*conversation analysis* – CA; (31), interpretativna fenomenološka analiza (*interpretative phenomenologic analysis* – IPA; (32), diskurzivna analiza (*discourse analysis* – DA; (33, 34, 35), narativna analiza (*narrative analysis* – NA; M (36, 37), utemeljena teorija (*grounded theory* – GT; (38, 39) i mnogi drugi.

Međutim, treba naglasiti da se za znanstveno utemeljenje psihoanalize i psihoanalitičke psihologije trebaju razviti i kreirati vlastiti pristupi u okviru kvali-

tativne metodologije koji će odgovarati prirodi predmeta njihova istraživanja. Ti zadaci postavljeni su pred sve psihoterapijske smjerove. Petnaestogodišnje iskustvo grupnih analitičara u okviru Motovunske grupe u razvoju kvalitativne metode u istraživanju u grupnoj analizi ukazuje na to da su za znanstveno utemeljenje psihoanalize i svih ostalih psihoterapijskih pristupa otvorene mnoge nove mogućnosti, ali istodobno su njegovim provoditeljima postavljeni iznimno teški i zahtjevni zadaci (40).

MOGUĆNOSTI ZNANSTVENOG UTEMELJENJA DANAS

Na osnovi rasprave o poziciji psihoanalize i psihoanalitičke psihologije u svijetu znanosti može se zaključiti da je ona još uvijek nejasno određena po pitanju mogućnosti znanstvenog utemeljenja. Znanstveno utemeljenje dobilo je nove poticaje u suvremenim promjenama određenja znanosti i s njima povezanim razvojem novih metoda i pristupa istraživanja.

U raspravi su prepoznata dva rješenja problema znanstvenog utemeljenja psihoanalize koja su se pojavila kao rezultat prevladavanja kritika izvan psihoanalitičkog okruženja i unutar njega.

Prva mogućnost znanstvenog utemeljenja psihoanalize, koja je proizašla

iz prevladavanja „izvanjske“ kritike disciplina znanosti uma, određena je razvojem interdisciplinarnih istraživanja putem kojih psihoanalitički koncepti mogu dobiti novu, „znanstvenu“ dimenziju razumijevanja. Takvim pristupom bogatstvo psihoanalitičkih koncepata proizašlih iz iskustva kliničkog opažanja postaje dostupno ostalim disciplinama znanosti uma. Ostajući u okvirima postojećih pozitivističkih znanstvenih trendova, psihoanaliza daje bitan doprinos obogaćivanju općeg fonda znanja disciplinama znanosti uma, ali vrlo mali doprinos razumijevanju i razvoju psihoanalitičke i psihoterapijske prakse.

Druga mogućnost znanstvenog utemeljenja psihoanalize, koja je proizašla iz prevladavanja „unutarnje“ kritike upućene od samih psihoanalitičara i psihoterapeuta, određena je napuštanjem pozitivističkih koncepata istraživanja zasnovanih na pozitivističkoj kvantitativnoj metodologiji i uvođenjem kvalitativne metodologije u vlastita istraživanja. Time je omogućeno da psihoanalitičari i psihoterapeuti prevladaju dosadašnju nepremostivu podvojenost svojih uloga kliničara i istraživača. Tako klinička praksa postaje predmetom istraživanja, čime je omogućeno da psihoanalitičari i psihoterapeuti „uče o praksi istraživanjem vlastite prakse“.

Može se zaključiti da je razvojni put psihoanalize od teorije do znanosti moguć, ali zahtijeva veliku angažiranost na prevladavanju ograničenja postavljenih suvremenim „ratovima znanosti“ i postojećom „pogrešnom

linijom“ među disciplinama istraživanja uma. U njihovu prevladavanju naglasak mora biti na razvoju novih pristupa istraživanja koji će odgovarati posebnostima predmeta istraživanja ljudskog uma.

LITERATURA

1. Špelić A. Istraživanje u psihoterapiji. U: Kozarić-Kovačić D, Francisković T, ur. Psihoterapijski smjerovi. Zagreb: Medicinska naklada, 2014;498–515.
2. Praper, P. Skupniska psihoterapija. Od teorije do znanosti. Sloven Gradec: Visoka šola za zdravstvene vede. 2013.
3. Fonagy P. Grasping the Nettle: Or Why Psychoanalytic Research is Such an Irritant (Paper presented at the Annual Research Lecture of The British Psycho Analytical Society on 1st March, 2000).
4. Seligman MEP. The Effectiveness of Psychotherapy. The Consumer Reports Study. University of Pennsylvania; American Psychologist. 1995;50(12):965–974.
5. Karterud S. On the Scientific Foundation of Group Analysis: Commentary on Article by Ralph Stacey. Group Analysis. 2000;33(4):514–518.
6. Carter D. Research and Survive? A Critical Question for Group Analysis. Group Analysis. 2002;35(1):119-34.
7. Freud S. New introductory lectures on psychoanalysis. U: Strachey J, Richards A, ur. The Penguin Freud Library; Volume 2. Penguin; 1933/1973.
8. Midgley N. Psychoanalysis and qualitative psychology: complementary or contradictory paradigms? Qualitative Research in Psychology. 2006;3:1–19.
9. Whittle P. Experimental psychology and psychoanalysis: What we can learn from a century of misunderstanding. Neuro-psychoanalysis. 1999;1(2):233–245.
10. Fonagy P. Foreword. U: Richardson Ph. i sur., ur. Researche on Psychoanalytic Psychotherapy with Adult. London: Karnak Books Ltd. 2004.
11. DSM–V. Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje Američke Psihijatrijske Udruge. Jastrebarsko: Naklada Slap; 2014.
12. Sharfstein SS. Big Pharma and American Psychiatry: The Good, the Bad, and the Ugly. Psychiatric News. August 19. 2005; 40(16).
13. Green, A. Science and science fiction in infant research. U: Green A i Stern D. Clinical and Observational Psychoanalytic Research: Roots of a Controversy. London: Karnac Books. 2000;41–72.
14. Wolff PH. The irrelevance of infant observations for psychoanalysis. J Amer Psychoanal Assoc. 1996;44:369–392.
15. Fonagy P, Target M. Psychoanalytic Theories: Perspectives from Developmental Psychopathology. London: Whurr; 2002.
16. Kandel ER. A new intellectual framework for psychiatry. Amer J Psychiat. 1998;155:457–469.

17. Fonagy P. Thinking about thinking: Some clinical and theoretical considerations in the treatment of a borderline patient. *Int J Psychoanal.* 1991;72:1–18.
18. Fonagy P, Steele H, Steele M. Associations among attachment classifications of mothers, fathers, and their infants: Evidence for a relationship-specific perspective. *Child Devel.* 1996;67:541–555.
19. Baxter LR, Schwartz JM, Bergman DS, Szuba MP, Guze BH, Mazziotta JC, i sur. Caudate glucose metabolic rate changes with both drug and behaviour therapy for obsessive-compulsive disorder. *Archiv Gen Psychiat.* 1992;49:618–689.
20. Schwartz JM, Stoessel PW, Baxter LRJ, Martin KM, Phelps ME. Systematic changes in cerebral glucose metabolic rate after successful behavior modification treatment of obsessive-compulsive disorder. *Archiv Gen Psychiat.* 1996;53:109–113.
21. Vinamäki H, Kuikka J, Tiihonen J, Lehtonen J. Change in monoamine transporter density related to clinical recovery: A case-control study. *Nordic J Psychiat.* 1998;52:39–44.
22. Kandel ER. Biology and the future of psychoanalysis: A new intellectual framework for psychiatry revisited. *Amer J Psychiat.* 1999;156:505–524.
23. Kernberg OF, Selzer MA, Koeningsberg HW, Carr AC, Appelbaum. *Psychodynamic psychotherapy of borderline patients.* New York: Basic Books; 1989.
24. Stern DN. *The Interpersonal world of the infant.* London: Karnac; 1985.
25. Kuhn T. *The Structure of Scientific Revolutions.* Chicago: The University of Chicago Press; 1962.
26. Kordić B. Pregled istraživanja ishoda psihoanalize. U: *Psihologija.* 2004;37(3):291-310.
27. Matić D. *Ratovi znanosti: Pogled unazad.* Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; 2001.
28. Sardar Z. *Thomas Kuhn i ratovi znanosti.* Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; 2001.
29. Špelić A. Ratovi znanosti i nove mogućnosti istraživanja u grupi. U: Špelić A, ur. *Grupa u fokusu znanstvenih istraživanja (u objavljivanju).*
30. Holloway I, Todres L. The status of method: flexibility, consistency and coherence. *Qualitative Reseach.* 2003;3(3):345–357.
31. Hutchby I, Wooffitt R. *Conversation analysis: Principles, practices and applications.* Oxford: Polity Press; 1998.
32. Smith JA, Osborn M. Interpretative phenomenological analysis. U: Smith JA, ur. *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Methods.* London: Sage. 2003.
33. Burman E, Parker I. *Discourse Analytic Research: Repertoires and Readings of Texts in Action.* London: Routledge; 1993.
34. Potter J, Wetherell M. *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour.* London: Sage; 1987.
35. Willig C. *Discourse analysis.* U: Smith JA, ur. *Qualitative psychology: A practical guide to research methods.* London: Sage; 2003 str. 159–183.
36. Murray M. *Narrative psychology.* U: Smith JA, ur. *Qualitative psychology: A practical guide to research methods.* London: Sage; 2003. str. 111–131.
37. Riessman CK. *Narrative Analysis.* Newbury Park, CA: Sage; 1993.
38. Glaser B. *Basics of Grounded Theory Analysis.* Mill Valley: Sociology Press; 1992.
39. Strauss A, Corbin J. *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory.* Thousand Oaks, CA: Sage; 1998.
40. Špelić A. *Motivunska grupa.* U: Špelić A, ur. *Grupa u fokusu znanstvenih istraživanja (u objavljivanju).*